

Киричевський Петро (м. Київ)

Аспірант відділу історії України другої половини ХХ ст.

Інституту історії України НАН України.

УДК: 94(477)271:348.32“1940/1959“

ВПЛИВ ВИЩОЇ ЦЕРКОВНОЇ ІЄРАРХІЇ ТА МОНАСТИРСЬКОГО КЕРІВНИЦТВА НА ЖИТТЄДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕРНЕЧИХ ГРОМАД У 1940–1960-х рр.

Стаття розкриває вплив патріарха та єпархіальних архієреїв на відродження монастирської мережі в УРСР в повоєнний період, а також політику вищого церковного керівництва стосовно монастирів під час антимонастирської кампанії кінця 1950-х — початку 1960-х рр.

Ключові слова: *роль особистості, монастирі, монастирська мережа, єпархіальні архієреї, монастирське керівництво.*

Новий світовий порядок, який сформувався після Другої світової війни, поставив вище керівництво СРСР перед необхідністю зміни характеру державно-церковних відносин. Державна влада відмовилася від масових репресій і прагнула інструменталізувати Церкву. Для цієї ролі найбільш підходила Російська православна церква (далі — РПЦ), лідерів якої сталінський режим активно залучав для своєї іміджевої підтримки та легітимації у сфері зовнішньополітичних відносин. 5 червня 1943 р. Й. Сталін підписав постанову Державного комітету оборони, в якій релігійні організації ввійшли до кола інтересів зовнішньої розвідки держави¹. Необхідність істотних змін у ставленні держави до існуючих інституцій РПЦ знайшла свій вияв у відновленні патріаршества, а також у проголошенні певної свободи релігійного життя (відкриття храмів та молитовних будинків, наданні дозволу на заснування духовних навчальних закладів тощо). Водночас будь-яка діяльність РПЦ ставилася під жорсткий контроль організованої згідно з постановою РНК СРСР від 14 вересня 1943 р. Ради у справах РПЦ (далі — РСРПЦ), яка через своїх уповноважених на місцях контролювала питання реєстрації церковних громад та відкриття нових парафій, вивчала стан і перебіг внутрішньоцерковних процесів, в обов'язковому порядку доповідаючи про них вищим партійним та державним органам. Кінцевою метою такої політики була маргіналізація Церкви в середині країни, витіснення віруючих із важливих і престижних сфер соціального життя та суспільна ізоляція. Під тотальний державний контроль потрапили й інші віросповідування на території

СРСР, діяльність яких регулювала Рада у справах релігійних культів (далі — РСРК).

Визначальною у збереженні в таких умовах церковних інститутів стала роль окремих особистостей, з однієї сторони — державних чиновників з їх бажанням або небажанням проводити державну політику стосовно них, з іншої — церковного керівництва з його вмінням або невмінням протистояти цій політиці.

Проблема релігії і Церкви в умовах повоєнного тоталітарного радянського суспільства привернула увагу багатьох українських вчених. Суспільні перетворення, які розпочалися наприкінці 1980-х рр., докорінно змінили підходи вітчизняних науковців до дослідження проблеми.

Різних сторін церковного життя в умовах повоєнного становлення тоталітарної радянської держави у своїх дослідженнях торкнулися В. Пащенко², О. Лисенко³, В. Войналович⁴, В. Гордієнко⁵, В. Милусь⁶, Н. Шліхта⁷ та ін. Разом з тим, практично відсутні дослідження діяльності окремих церковних інститутів, зокрема монастирів.

Відомо, що у дожовтневий період лише на території східних областей України діяв 81 монастир з 6369 насельниками. В західних областях було 34 православних монастирів з 536 ченцями і 79 католицьких монастирів, у яких проживало 1578 чоловік. Та вже в перших декретах радянської влади вони були визначені «найбільшими опорними пунктами релігії, союзниками в реакційній політиці царизму, центрами боротьби проти всього нового і передового, великими землевласниками, експлуаторами широких народних мас»⁸. У період з 1918 р. до 1929 р. майже всі вони були ліквідовані.

У зв'язку з приєднанням у 1939 р. західних областей України, де знаходилась значна кількість монастирів, а також відродженням їх на тимчасово окупованій території (в т.ч. в Київській області — 6, Одеській — 3, Полтавській — 3, Вінницькій — 2, Хмельницькій — 2, Житомирській — 1 і Чернігівській — 1) в республіці на 1947 рік діяло 59 православних монастирів, в яких нараховувалось понад 2,5 тис. чоловік⁹. Доречно зазначити, що всього на території колишнього Радянського Союзу загальна їх чисельність на той період становила 101 з кількістю насельників 4,6 тис. чоловік¹⁰.

Із поверненням на раніше окуповані агресорами території радянської влади встановлювався режим тотального контролю за інституційними проявами релігійного життя. Проводився він РСРПЦ та РСРК через механізм обліку священнослужителів, а також релігійних та чернечих громад. Через не реєстрацію статутів певних громад відразу ж розпочалося регулювання їх кількості.

Особливо відчутного удару зазнала римо-католицька та греко-католицька церкви, а надто їх монастирі, діяльність яких опинилась поза

законом, тому що не була врегульована жодним нормативно-правовим актом. У повоєнний період в УРСР існували 43 католицьких монастирі. Зокрема, на 1 січня 1947 р. на території Житомирської області нараховувалося 8 жіночих монастирів, в яких проживало 86 монахинь, на території Дрогобицької області діяло 2 монастирі — 9 монахів, 8 монахинь¹¹.

В західних областях було 46 греко-католицьких монастирів, в т. ч. 23 чоловічих (186 монахів) і 23 жіночих (231 монахиня). На 1949 р. залишилось 9 монастирів, в т. ч. 2 чоловічих (114 чол.) і 7 жіночих (141 чол.). В Закарпатті нараховувалося 8 монастирів: 5 чоловічих (53 чол.) і 3 жіночих (31 чол.)¹². В період з 1948 р. до 1950 р. як «гнізда реакційно-націоналістичного духовенства» було закрито 48 греко-католицьких монастирів, у яких перебувало на той час 1010 насельників¹³. Закриття католицьких монастирів мало під собою як соціальне (репатріація польського населення), так і політичне (ускладнення стосунків СРСР із Ватиканом) підґрунтя. Греко-католицькі монастирі були ліквідовані з політичних причин.

В 1948 р. на території УРСР налічувалося 4 старообрядницьких монастирі Білокриницької згоди¹⁴, із них: 2 чоловічих в Ізмаїльській області і 2 жіночих (один в Ізмаїльській, другий в Чернівецькій областях), із загальною кількістю 18 чоловік монахів і 50 монахинь. Всі вони через надумані причини були ліквідовані¹⁵.

У значно кращому стані перебували православні монастирі. Головним документом, який регулював їх життя після компромісу між державою і Церквою у вересні 1943 р., стала постанова РНК СРСР № 2137-546с від 22 серпня 1945 р. «Про питання щодо православної церкви і монастирів», яка пропонувала місцевій владі аж до особливих вказівок не перешкоджати діяльності чоловічих і жіночих монастирів, зберігати їх будівлі, інвентар і худобу¹⁶. Ухвалою від 29 вересня 1945 р. обителі звільнялися від земельної ренти і сплати податків з будівель, їх насельники — від податків на неодружених, самотніх і малосімейних громадян. Відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР «Про воєнний податок» від 23 грудня 1941 р., ченці та черниці, які проживали на території монастирів і не мали особистого прибутку, звільнялися від сплати військового податку.

У вересні 1945 р. РСРПЦ обстежила 75 монастирів. У висновку, зробленому згідно з його результатами, вказувалося на необхідність повернення вилучених радянськими органами земель, наділення нею безземельних обителів, виведення з монастирських територій державних установ і підприємств.

Побажання Ради знайшли відображення у постанові РНК СРСР № 130-463с від 29 травня 1946 р. «Про православні монастирі», яка врегулювала

їх юридичний та економічний статус, визначила порядок оподаткування, закріпила земельні наділи, якими монастирі фактично користувалися. Цією постановою було передбачено наділення такими земельними ділянками тих монастирів, які їх не мали, але розмір таких земельних наділів не міг перевищувати 0,15 га на кожного монаха. Порядок реалізації рішень союзного уряду на території України встановлювався відповідною постановою Ради Міністрів УРСР № 1414-73 від 16 серпня 1946 р.

Проте слід зазначити, що нове становище Церкви оформлялося лише постановами уряду і не закріплювалося законодавчими актами. Сталінське керівництво не збиралося зв'язувати себе якими-небудь, нехай навіть формальними зобов'язаннями, і розглядало свою церковну політику як «клапан», який можна відкривати і закривати залежно від необхідності¹⁷.

Тому, незважаючи на закріплення за РПЦ певного привілейованого статусу, почала зазнавати скорочення її монастирська мережа, перш за все через відмову у реєстрації статутів чернечих громад. Так, у Житомирській області із взятих на облік трьох монастирів зареєстрований був тільки один. Подібною була ситуація із деякими із монастирів, що знаходились у містах Києві, Одесі¹⁸ та низці областей УРСР, яким також було відмовлено у реєстрації.

Пояснення того, чому монастирі найперше відчували на собі всю жорстокість антирелігійних заходів, і чому саме вони стали найбільш несприятливими з усіх релігійних інститутів, є досить складним. Важливість чернецтва у православному богослов'ї¹⁹ та народна традиція, яка бачила монастирі як острівці духовності серед гріховного світу, перетворювали монастирі на оплот віри в умовах, коли відкрите сповідання християнства ставало неможливим²⁰. Монастирі привертали віруючих урочистими богослужіннями в монастирських храмах, чудотворними іконами, могилами шанованих ченців, мощами святих тощо.

Досліджуючи реалізацію державної політики стосовно монастирів в УРСР, слід враховувати ряд об'єктивних та суб'єктивних факторів. Монастирі були для радянського керівництва небажаним явищем, ліквідацію якого через політичні причини було вирішено відкласти до закінчення війни²¹.

Часто рішення центральних органів влади на місцях не знаходили розуміння і блокувалися. Для виправдання наводилися найрізноманітніші аргументи. Зокрема, уповноважений РСРПЦ по Полтавській області у звіті про проведену роботу впродовж першого кварталу 1948 р. зазначав: «У відношенні виконання постанови Ради Міністрів СРСР “Про православні монастирі” від 29.05.46 р., то істотних змін не відбулося. За жодним монастирем області земля не закріплена за причини відсутності

вільних земель держфонду, а тимчасово під города надавали із неосвоєних земель колгоспів. В цьому році такої можливості не буде, так як колгоспи освоюють свою землю повністю»²².

Відверта упередженість посадових осіб до існування інститутів Церкви лягла в основу загальносоюзної кампанії скорочення монастирської мережі, початок якій було покладено вже в кінці 1940-х рр. Так, на 1 січня 1948 р. кількість обителів було скорочено до 85, потім — до 75 (на 1 січня 1950 р.), а на 1957 р. їх залишилось 63²³. На 1 січня 1951 р. в УРСР налічувалось 49 монастирів, враховуючи 11 скитів у Закарпатській області. На 1 січня 1954 р. було 42 монастирі, враховуючи 9 скитів у Закарпатській області. За три роки 5 монастирів і 2 скити ліквідовані, а насельники, які знаходились у них, влились в інші монастирі²⁴.

Проведене «поступово, шляхом злиття» скорочення монастирів упродовж 1947–1957 рр., як пізніше відзначав голова РСРПЦ Г. Карпов, «[...] не викликало масового невдоволення віруючих і протесту церковного центру. Всі монастирі були закриті без рішення Уряду під нашим впливом самими єпископами на місцях, і їх закриття не стало відомо за кордоном»²⁵.

Важливу роль у відродженні та збереженні монастирської мережі на території УРСР відіграло вище керівництво Церкви, зокрема її патріарх Олексій (Симанський), до обов'язків якого входили затвердження монастирських статутів та призначення настоятелів. Опубліковані документи свідчать про матеріальну підтримку ним чернечих громад, а також звернення до керівництва РСРПЦ з клопотаннями про задоволення прохань керівництва українських монастирів. У випадку конфліктів з місцевою владою та єпархіальними архієреями, які часто слухняно підпорядковувались місцевій світській владі, патріарх підтримував, по мірі можливості, монастирське керівництво.

У повоєнний період, за словами патріарха Московського Олексія I, храми майже всіх монастирів потребували ремонту, але прибутки більшості монастирів були недостатні для проведення його своїми силами. Тому монастирям надавались із загальноцерковних коштів значні дотації²⁶.

У кінці 1953 р., коли податком були обкладені прибутки Глинської пустині (Сумська обл.) за 1951–1953 рр., отримані від посіву сільськогосподарських культур і утримання худоби, у розмірі 63187 руб. 55 коп., її настоятель, архімандрит Серафим (Амелін) звернувся з проханням до патріарха Олексія про надання допомоги Глинській пустині, і монастир отримав від Господарського управління Московської патріархії необхідну суму у вигляді кредиту.

У 1960 р. Почаївській лаврі (Тернопільська обл.) було нараховано додаткову суму податків за 1959 р. і 1960 р. на суму 11 8627 руб., а також

аванс за 1961 р. на суму 84420 руб. Від банкрутства лавру врятувала дотація Московської патріархії на суму 170 тис. руб. Таким чином, ми бачимо розуміння патріархом важливості цього церковного інституту і всебічну його підтримку. Змушений дати згоду на скорочення монастирської мережі, патріарх Олексій важко переживав цю поступку, до якої його змусила влада²⁷.

Великою ревністю у збереженні монастирів та відстоюванні їх прав відзначався особистий секретар патріарха Данило Остапов. В. Фуров, заступник голови РСРПЦ, називав його головною опорою патріарха в спротиві виконанню рішень Ради щодо закриття церков і монастирів. За це Фуров називав його «нахабною людиною»: «Остапов — злісна людина і намагається чинити опір усім нашим заходам. Нахабство цієї людини проявляється у всьому. Остапов всіляко підтримує політично сумнівних осіб». До них Фуров відніс українських єпископів Симона (Івановського) і Андрія (Сухненка), останній з яких згодом опинився в ГУЛАГу, а також намісника Почаївської лаври Севастьяна (Пилипчука). «Він використовує різну наклепницьку і свідомо неправдиву інформацію, що йде зі сторони найбільш оскаженілих мракобісів, для того, щоб підіграти патріарха, налаштувати його проти Ради і заходів місцевих радянських органів та держави», — доповідав Фуров. За його словами, Остапов заперечує проти закриття Михайлівського монастиря в Одесі, бореться за збереження Глинської пустині, проти закриття Липчанського монастиря (Закарпатська обл.)²⁸.

Існування монастирів багато в чому залежало від позиції єпархіальних архієреїв. Саме їм безпосередньо підлягали чернечі громади. Активно відстоював збереження та розбудову монастирської мережі архієпископ Львівський і Тернопільський Макарій (Оксіюк), настоятель Почаївської лаври. Коли у 1940-х рр. органи радянської влади повернули лаврі деякі відібрані спочатку будівлі, її насельники, отримавши більше, ніж мали, цілком задовольнилися поділом території і будівель. Але із запереченнями виступив священноархімандрит лаври архієпископ Макарій і підняв питання про більше²⁹.

Врахувавши цілком обґрунтоване побажання священноархімандрита лаври, до того ж підкріплене відповідними урядовими постановами, Тернопільський облвиконком рішенням № 698 від 16 червня 1947 р. зобов'язав голову виконкому Почаївської районної Ради до 25 липня 1947 р. вивести базу райспоживспілки, майстерню і контору райпобуткомбінату із приміщень, які вони займали, й передати їх лаврі. Що стосується інших будівель, то у зв'язку із неможливістю розміщення будь-куди районних організацій — райкому КП(б)У, виконкому райради, середньої школи, райлікарні, уповноваженого Мінзагу, райвійськкомату, райМДБ, рай-

МВС, МТС — облвиконком постановив залишити згадані організації на місці.

Архієпископ Макарій підтримав прохання братії Почаївської лаври про передачу в безоплатне користування житлового корпусу, який становив одне ціле із соборним Успенським храмом. Прохання було викликане вимогою Почаївського райвиконкому оформити з відділом комунального господарства райвиконкому договір на оренду лаврських житлових приміщень. Свою вимогу виконком обгрунтовував посиленням на постанову РНК від 29 травня 1946 р. Орендну плату за використовувану житлову площу виконком визначив у розмірі 3,6 руб за м². За словами архієпископа, монастирська братія не мала матеріальної можливості оплатити оренду житлового корпусу, відмовитись від нього повністю або частково лавра також не могла³⁰. У цьому ж році Макарій звернувся до патріарха з клопотанням про недопущення закриття місцевих філіалів Почаївської лаври у Рівненській області: Свято-Успенського подвір'я з приходом у м. Здолбунові; древнього Хрестовоздвиженського монастиря з приходом у м. Дубно і Свято-Успенського скита з приходом біля с. Липки. Патріарх підтримав це клопотання. Звичайно, церковне керівництво використовувало у листуванні із РСРПЦ специфічну риторичку, обгрутовуючи свої прохання загрозою поширення католицтва та протестантизму в регіоні, оплотом боротьби з якими нібито були вказані філіали³¹. Про успішність клопотання свідчить факт направлення доповідної копії доповідної записки архієпископа Макарія до Ровенського та Львівського облвиконкомів, а також до РМ УРСР. У супровідному листі РСРПЦ зазначалося, що немає причин для заперечень щодо залишення названих у доповідній записці філіалів Почаївської лаври у підпорядкуванні архієпископа Макарія. Рада також нагадала, що монастирі та їх філіали можуть бути закриті тільки зі згоди РСРПЦ³².

Архієпископ Макарій також постійно клопотався про відбудову древнього Дубенського монастиря (Ровенська обл.) та про його реєстрацію в органах державної влади. Незважаючи на те, що РСРПЦ не дала згоди на його реєстрацію, посилаючись на те, що в УРСР і так багато церков і монастирів. Проте питання ліквідації Дубенського монастиря владі вдалось вирішити із більш поступливим архієпископом Панкратієм (Кашперуком)³³. Турбуючись про покращення побуту ченців Почаївської лаври, її священноархімандрит, архієпископ Палладій (Камінський) і намісник звернулись до Почаївського райвиконкому з проханням про передачу лаврі водокачки, яка після війни стояла на консервації. Облвиконком дав вказівку райвиконкому використовувати водокачку для потреб монастиря. Відразу ж почалось буріння нової водяної свердловини.

Архієпископ Палладій надавав активну підтримку монахиням Кременецького монастиря (Тернопільська обл.), який у лютому 1959 р. опи-

нився у списку на ліквідацію, складеним РСРПЦ³⁴. Коли ігуменя монастиря відправила телеграму Хрущову з проханням про збереження монастиря, він, підтримуючи це клопотання ігумені, 28 травня цього ж року написав лист патріарху Олексію I, в якому просив вжити термінових заходів — домогтися поступок від влади і відстрочити закриття монастиря хоч би на рік, поки «усе заспокоїться». Патріарх переслав рапорт архієпископа Карпову, супроводивши його своїм коментарем: «Що можна зробити по рапорту? В усякому разі ми, тобто церковна влада, безсилі допомогти, якщо з боку світської влади не буде надана допомога у вирішенні цього питання, що набуло таких форм». Влада тимчасово відступила³⁵. Згодом, погодившись на розформування монастиря, архієпископ не видав указу про його розформування³⁶. Передаючи настоятелю Свято-Духівського чоловічого скита Почаївської лаври (Тернопільська обл.) наказ про його закриття, Палладій закликав не коритися.

Під час богослужіння на свято Трійці у кафедральному соборі м. Кременець архієпископ оголосив про намір влади закрити монастир, чим спричинив масову акцію протесту³⁷. Після цього він повернувся до Львова і не виїжджав до Кременця, щоб узяти участь у закритті монастиря³⁸. У даному випадку єпископ, не маючи відкритої можливості протистояти владному тиску, робив усе, щоб або зірвати виконання розпорядження про закриття монастиря, або хоча б відтермінувати його виконання.

Ще раніше, як правлячий архієрей Волинсько-Ровенської єпархії, Палладій провів зміну керівництва в Корецькому жіночому монастирі (Ровенська обл.), тому що колишня настоятелька монастиря Магдалина зловживала своїм становищем і цим викликала незадоволення більшості монахинь³⁹.

Про діяльність відстороненого від управління Вінницькою єпархією архієпископа Симона уповноважений у справах РПЦ по Вінницькій області Куликов писав наступне: «Колишній архієпископ Вінницький Симон (Іванівський), ще при своєму управлінні єпархією, вживав заходів до протидії роботі, яку проводили партійно-радянські органи серед насельниць монастиря. [...] Крім того, Симон через ігумену Євгенію умовляв монашествуючих і в цьому році, щоб вони не покидали монастиря і писали в різні інстанції листи про гоніння на монашествуючих»⁴⁰.

Волинський єпархіальний архієрей Панкратій (Кашперук) обійшов заборону щодо надання дотацій економічно неспроможним монастирям, створивши «ремонтний фонд», з якого надавались систематичні дотації завмираючим чернечим громадам. Ровенський уповноважений вимагав заборонити такий фонд⁴¹.

Не володіючи особистісними якостями, які б могли допомогти йому відстояти Глинську пустинь, правлячий архієрей Сумської єпархії ар-

хієпископ Андрій в бесідах говорив про тиск на нього у цьому питанні зі сторони влади⁴².

Звичайно, історія взаємовідносин єпархіальних архієреїв із органами державної влади зберегла приклади іншого роду. «Вовком у овечій шкурі» називали віруючі єпископа Дніпропетровської єпархії Іоасафа (Лелюхіна), це підтверджували документи РСРПЦ при РМ СРСР. Зокрема, уповноважений у своєму звіті за 1959 р. писав: «Про те, що правлячий єпископ дослухається до наших порад і не прагне зміцнювати засади церкви, говорять і такі факти: в червні, коли мною на прийомі було усно оголошено Іоасафу про рішення з питання закриття Тихвинського жіночого монастиря у Дніпропетровську, він у веселому тоні заявив: “Давно б потрібно було ліквідувати це кодро”. [...] В серпні 1959 р. в м. Дніпропетровську закритий жіночий монастир, впродовж року закрита 21 церква і чернечий будинок. [...] Питань до Ради у мене немає, але є прохання до ради про те, що у випадку, якщо патріарх обрушиться на єпископа Іоасафа за велику кількість закритих церков і молитовних будинків, підтримати Іоасафа, тому що він усе для нас робить, але тільки боїться, щоб патріарх його не покарав»⁴³.

Переведений після фактичного розгрому ним Дніпропетровської єпархії у Вінницю Іоасаф фактично став співучасником заходів, які проводила влада з метою закриття Браїлівського монастиря (Вінницька обл.), для чого неодноразово виїжджав туди. Коли до нього приїздили монахині зі скаргами на діяльність місцевих властей, Іоасаф давав пояснення на користь останніх⁴⁴.

Недобру пам'ять залишив по собі архієпископ Варлаам (Борисевич), при якому були ліквідовані майже всі монастирі у Закарпатській області. Проте вказані приклади є не стільки ілюстрацією церковної політики стосовно монастирів, скільки — наслідком кадрового голоду Московської патріархії стосовно вищої церковної ієрархії.

На 1950 р. Львівсько-Тернопільський архієпископ Макарій запланував відзначити урочистими 5-денними богослужіннями 300-ліття з дня смерті Іова Почаївського залученням єпископів та священників з інших єпархій. Передбачаючи негативне ставлення влади до запланованих торжеств, Макарій подавав їх як один із заходів боротьби з Ватиканом. Проте на ставлення влади це не вплинуло і вона робила все, щоб зменшити масштаби торжеств⁴⁵. Екзарх України, митрополит Іоан (Соколов), порекомендував Макарію обмежитись 3-денними урочистостями, на які запросити тільки трьох місцевих архієреїв: Іларіона, Панкратія і Андрія, а духовенство і віруючих із сусідніх областей спеціально не запрошувати.

Планувалось також провести церковні святкування в монастирі на «Козацьких могилах» в пам'ять про 300-ліття Берестецької битви. Проте

архієпископ Волинський і Ровенський Панкратій висловив негативне ставлення до запланованого заходу⁴⁶, а екзарх України заборонив проведення поминальних заходів⁴⁷.

У 1950 р. було заплановане урочисте богослужіння на честь 500-ліття Дерманського жіночого монастиря (Ровенська обл.). Монахині планували у пам'ять про цю подію вмонтувати в монастирську стіну меморіальну дошку. Республіканський уповноважений Ходченко у розмові з правлячим архієреєм єпархії Панкратієм висловив своє негативне ставлення до запланованого заходу⁴⁸. Унаслідок проведеної розмови урочисте богослужіння в Дермані не відбулось, меморіальну дошку не встановили. Благодійний, який мав очолити святкове богослужіння, був відсутній, ніхто з місцевих священиків не з'явився⁴⁹. Забороною на проведення поминальних заходів у монастирі на «Козацьких могилах» та урочистостей у Дермані влада продемонструвала побоювання перед пробудженням національної свідомості у середовищі чернецтва, а також перед формуванням альтернативної історичної пам'яті у період, коли влада, намагаючись сформувати нову історичну спільноту — «радянський народ» — прагнула заглушити у пам'яті українського народу згадки про його славне минуле.

У 1959 р. Почаївська лавра святкувала два ювілеї: 400-ліття перенесення в лавру чудотворної Почаївської ікони Богоматері та 300-ліття знайдення мощей преподобного Іова. Лаврі заборонили готуватись до цих свят, на свята навіть не приїжджав правлячий архієрей єпархії. Таким чином, безвольність окремих представників церковної ієрархії призвела навіть до втручання влади у богослужбове життя монастирів, причому відбувалось це навіть не у період охолодження державно-церковних стосунків.

Великий вплив на внутрішнє життя насельників мав настоятель монастиря. Розуміння ним своєї ролі і своїх завдань з управління общиною, харизматичні властивості особи, пастирські якості, організаторські, адміністративні здібності відігравали велику роль у формуванні спільності інтересів усередині громади, розумінні ченцями своїх завдань, свого статусу. У цьому відношенні вдалим кроком церковної влади було призначення на посаду намісника Почаївської лаври архімандрита Севастіана (Пилипчука).

Під його керівництвом у лаврі були проведені масштабні реставраційні роботи. Монастир надавав допомогу транспортом, будівельними та іншими матеріалами місцевим організаціям, за що намісник неодноразово отримував подяки⁵⁰.

Севастіан налагодив ділові стосунки із Почаївською райспоживспільною, котра допомагала монастирю будівельними матеріалами, забезпе-

чувала пальним лаврську електростанцію. Бензовози Почаївської РТС возили для лаври пальне. Кременецька райспоживспілка постачала в обитель продукти.

У складній ситуації прийняв настоятельство над Почаївською лаврою ігумен Варфоломій. Він намагався знову прописати у лаврі монахів, на його думку, незаконно виписаних попередником. Колишнім монахам А.Н. Сірику, 1930 р. н., Нікітенку, 1937 р. н., Дилецькому, 1939 р. н. і В.С. Баталову, 1921 р. н. були дані рекомендації для вступу перших трьох в Мінську духовну семінарію, а останньому — в Московську духовну академію. Керівництво РСРПЦ було переконане, що новий намісник лаври виконував чийсь вказівки, про які намагався мовчати, тому домагалось його зміщення⁵¹. Таким чином, заради збереження монастиря та облаштування життя ченців, перебування яких у монастирі було небажаним для органів державної влади, намісник був ладен пожертвувати службовим становищем. Через деякий час він таки був зміщений із посади, а згодом трагічно загинув.

«Міцним горішком» для місцевої влади виявився Корецький жіночий монастир (Ровенська обл.) на чолі з ігуменею Людмилою (Надія Михайлівна Вельсовська). Її особову справу і досьє на монастир 5 лютого і 14 травня 1962 р. ровенський уповноважений Плуготаренко надсилав Пінчуку, уповноваженому РСРПЦ при РМ УРСР, і голові РСРПЦ Куроєдову — в Москву⁵².

Ігуменя Людмила народилася у 1889 р. у м. Дніпропетровську. В 1936 р. закінчила фінансово-економічний факультет Дніпропетровського металургійного інституту. Як медичний працівник брала участь у двох Світових війнах. В 1957 р. пострижена в черниці намісником Почаївської лаври архімандритом Севастьяном. У 1953 р. архієпископ Львівський та Тернопільський Панкратій призначив її послушницею, секретарем монастиря. 1 травня 1958 р. він призначив її настоятелькою монастиря⁵³. Очоливши монастир, Вельсовська, за словами ровенського уповноваженого Плуготаренка, «розгорнула активну роботу на всіх ланках монастирського життя»⁵⁴. Крім тиску з боку органів влади, ігуменя потрапила «у немилість» до архієпископа Панкратія. Він звинувачував ігуменю Людмилу в непослуху, у тому, що вона не радиться в управлінні монастирем із собором 12 членів-черниць; не фіксує ухвалені постанови і не затверджує їх в архієпископа.

Панкратій підсумовував усе вищесказане так: «безумовно, подальше перебування монахині Людмили на посаді настоятельниці Корецького монастиря я вважаю неможливим»⁵⁵. 10 травня 1962 р. він зарахував настоятельницю поза штату, зазначивши: «Зважаючи на Вашу старчу неміч та тривалу хворобу — звільняю Вас від настоятельниці Корецького

Св. Троїцького монастиря [...] Виконувати обов'язки управління монастиря тимчасово доручаю Духовному Собору монастиря на чолі із скарбником, черницею Михаїлою (Пилипчук)»⁵⁶.

Проте і на цей раз настоятельниця відстояла свої права. 17 травня 1962 р. вона надіслала до Московської патріархії скаргу такого змісту: «Доношу Вашій Святості, що я поза штат не просилася, старчої немочі не маю, а хворіти може кожна людина: була хвора, а тепер здорова»⁵⁷.

Керуючий справами Московської патріархії Кипріан скасував зачислення поза штату ігумені, обгрунтувавши це так: «[...] оскільки призначення та звільнення керуючих осіб у монастирях проводиться рішенням Патріарха, а не Єпархіальних архієреїв, то на цей час розпорядження Преосвященного не відповідає законному стану речей»⁵⁸. Більше того, поза штат був відправлений сам архієпископ Панкратій.

Ігуменя при виконанні своїх обов'язків не йшла на компроміси з органами державної влади, уповноважений у справах релігійних культур по Ровенській області П.С. Калініченко характеризує її так: «За своїм переконанням фанатик церковної ідеології. Неодноразово висловлювала незадоволення обмеженням діяльності монастиря, що передбачено радянським законодавством про культу. У своїх діях намагається не рахуватися з Корецькою міськрадою і її вказівками [...] У політичному відношенні, як громадянин СРСР, ненадійна, якщо не сказати, що вона налаштована по-антирадянськи»⁵⁹.

Про «зухвалу поведінку» ігумені Людмили знали і в ЦК КПУ⁶⁰, проте завдяки такому «зухвальству» та опору монастир залишався осередком православ'я, і, що було не менш важливо на той час, — просто існував.

Ігуменя постійно подавала клопотання про визнання Троїцького монастиря пам'яткою архітектури. Впродовж 1958–1961 рр. у монастирі було три комісії, що визнали архітектурну цінність монастиря, склали відповідні акти, проте на облік монастир не брали. Причину цього монахиня Людмила пояснює так: «[...] через енергійний, проте зовсім безпідставний протест місцевих органів влади, які не хотіли позбавитися значної орендної плати. Таким чином, пам'ятник архітектури залишився в числі комунальних будівель м. Корець»⁶¹. В даному випадку владі довелось мати справу із представницею освіченого чернецтва, яка добре орієнтувалась у радянських реаліях і вміла протидіяти зусиллям влади стосовно ліквідації монастиря.

Своїм духовним розквітом і зовнішнім благоустроєм у 1940–1950-х рр. чоловічий монастир «Глинська пустинь» багато в чому був зобов'язаний архімандриту Серафиму. Пустинь, керована досвідченим настоятелем, стала духовною лікарнею для повоєнного покоління. За п'ятнадцять років він не лише зібрав, але і примножив братію Глинської пустині, в усій

повноті відродив старчество і древній устав обителі, внутрішньо і зовні прикрасив монастир, створив усі умови для духовної і матеріальної допомоги богомольцям.

У ті часи влада забороняла, щоб богомольці зупинялися в монастирі, посилаючись на порушення правил про прописку. Проте в монастирі завжди були богомольці. При відвідуванні міліції деякі ховалися, а деякі потрапляли міліціонерам на очі. Звичайно, ті висловлювали своє невдоволення перед настоятелем. У відповідь архімандрит Серафим вклонявся міліціонерам і просив простити його Христа ради. Ті мовчки йшли з монастиря. Так своїм смиренням настоятель пом'якшував гнів охоронців правопорядку⁶².

Ігуменя Покровського монастиря в Києві Архелая (Савельєва) під час німецько-радянської війни організувала при Покровському монастирі амбулаторію, видавала фіктивні довідки, рятуючи жителів Києва від відправлення на примусові роботи до Німеччини. Разом із черницями вона відмовилась у 1943 р. залишити монастир, замкнувшись на 40 днів у підвалі храму і переховуючи там 300 людей від німців.

У перший же день визволення Києва ігуменя Архелая розпорядилася відкрити на кошти монастиря шпиталь на 100 місць, під який були відведені найкращі монастирські приміщення. Для утримання поранених монахині використовували всі монастирські запаси, яких і без того бракувало в голодні воєнні роки. Коли фронт відійшов далі, на території монастиря розмістились військовий евакогоспіталь і Центральна залізнична лікарня, в яких всі працездатні черниці несли послух. Ігуменя Архелая за організацію допомоги пораненим була нагороджена медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.».

Для дезорганізації монастирського життя цивільна влада домагалася від правлячих архієреїв частой зміни настоятелів та ігуменів. Це в кінцевому рахунку часто спричиняло закриття монастирів. Так, у Овруцькому монастирі (Житомирська обл.) за час його діяльності у 1940–1950-х рр. змінилось 7 ігуменів.

Безвольність ігумені Браїлівського жіночого монастиря Євгенії спричинила падіння монастирської дисципліни і сприяла закриттю монастиря⁶³. Настоятель і духівник монастиря в с. Іза на Закарпатті архімандрит Матвій (Вакаров), який виконував ще й обов'язки благочинного монастирів Закарпаття, часто відлучався по своїх службових справах, при цьому не маючи хорошого заступника, тому монастирська дисципліна була розхитана, братія розділилась на декілька ворогуючих груп⁶⁴. Настоятель Преображенського скита в с. Терєбля архімандрит Веніамін Кречанин часто відлучався до Москви, а його заступник ігумен Сава хворів і не міг забезпечити монастирську дисципліну⁶⁵.

Серйозно потрясала основи монастирського життя відсутність єдності між керівництвом та насельниками в окремих чернечих громадах. Уповноважений РСРПЦ по Чернігівській області повідомляв: «Монахині сварливі, склочні, дріб'язкові і живуть дуже недружно. Взаємовідносини між ігуменею і монахинями ненормальні і все це прикрите зовнішнім смиренням, взаємонеудоволенням і злобою». На прийомі у нього ігуменя скаржилась на монахинь і єпископа Ніфонта, монахині ж в свою чергу висловлювали невдоволення ігуменею⁶⁶.

Про вплив церковного керівництва на існування монастирів свідчить розпорядження заступника уповноваженого РСРПЦ по УРСР М. Гладаревського стосовно того, щоб «уповноважені Ради спільно з органами держбезпеки найближчим часом переглянули керівний склад діючих монастирів з тим, щоб на чолі останніх поставити осіб, які б своїми діями сприяли розвалу і ліквідації монастирів»⁶⁷.

Таким чином, вище церковне керівництво було зацікавлене у розгалуженні та зміцненні монастирської мережі. Брак на єпископських кафедрах гідних представників вищої церковної ієрархії перешкодив втіленню у життя це важливе завдання.

На 1 січня 1951 р. в УРСР налічувалось 49 монастирів, враховуючи 11 скитів у Закарпатській області. На 1 січня 1954 р. залишилось вже 42 монастирі, враховуючи 9 скитів у Закарпатській області. За три роки 5 монастирів і 2 скити ліквідовані, а насельники, які знаходились у них, влились в інші монастирі⁶⁸.

На початок січня 1962 р. в Україні залишилось 13 діючих монастирів, з них — 2 чоловічих й 11 — жіночих, в яких проживало 1474 ченців і черниць⁶⁹. Уповноважений у справах РПЦ Г. Пінчук у цей час зазначав, що подальше скорочення мережі монастирів і скитів шляхом їхнього злиття в Україні неможливе у зв'язку з відсутністю в них житлової площі. Тому він пропонував у подальшому обкомам партії й облвиконкомам проводити роботу, спрямовану на розпад монастирських громад і, відповідно, закриття монастирів⁷⁰.

Про результати наступу на церкву, проведеного радянською владою на зламі 1950–1960-х рр. у сфері монастирського життя, красномовно свідчать цифри. Кількість обителів було зменшено більш як на три чверті — з 40 до 9. Майже втричі скоротилася кількість монахів та монахинь — із 2791 осіб у 1958 р. до 939 у 1964 р.

Таким чином, активними учасниками процесу відродження та діяльності православних монастирів на території УРСР стали представники церковної ієрархії та керівництва монастирів. Однак антимонастирська кампанія показала обмеженість їх можливостей у справі захисту монастирів.

Киричевский Петр (з. Киев)

Аспирант отдела истории Украины второй половины XX в. Института истории Украины НАН Украины.

Влияние высшей церковной иерархии и монастырского руководства на жизнедеятельность иноческих общин в 1940–1960-х гг.

Статья раскрывает влияние патриарха а также епархиальных архиереев на возрождение монастырской сети в УССР в послевоенный период, а также политику высшего церковного руководства относительно монастырей во время антимонастырской кампании конца 1950-х — начала 1960-х гг.

Ключевые слова: роль личности, монастыри, монастырская сеть, епархиальные архиереи, монастырское руководство.

Kyrychevskiy Petro (Kyiv)

Post-graduate student of the department of History of Ukraine of the second half of the XX century Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine.

The influence of the highest church hierarchy and monastic management on activity of monastic communities in the 1940th — the 1960th.

The paper opens influence of the patriarch and diocesan bishops on revival of a monastic network in USSR during the post-war period, and also policy of the highest church management concerning monasteries during an anti-monastery campaign of the end of the 1950th — the beginning of the 1960th.

Keywords: role of a personality, monasteries, monastic network, diocesan bishops, monastic management.

¹ Шкаровский М.В. Смена религиозной политики Советского государства в годы войны и ее последствия // Актуальные проблемы археологии, источниковедения и историографии. Материалы к Всероссийской научной конференции, посвященной 50-летию Победы в Великой Отечественной войне. — Вологда, 1995. — С. 365.

² Пашенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна у 1940-ві — початок 1990-х років. — Полтава: АСМІ, 2005. — 630 с.

³ Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946. — К., 1998. — 403 с.

⁴ Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. — К.: Світогляд, 2005. — 742 с.

⁵ Гордієнко В.В. Православні конфесії в Україні періоду другої світової війни (вересень 1939 — вересень 1945 рр.) / Автореф. дис. канд. іст. наук. — К., 1999. — 18 с.

⁶ Милусь В. Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х — 50-ті роки XX ст. / Автореф. дис. канд. іст. наук. — Л., 2002. — 18 с.

⁷ Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х — початок 1970-х рр. — Харків: Акта, 2011. — 468 с.

⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 31. — Спр. 3833. — Арк. 121.

⁹ Там само.

¹⁰ Гордун С. Русская Православная Церковь в период с 1943 по 1970 год (Краткий исторический обзор) // Журнал Московской патриархии. — 1993. — № 2. — С. 47.

- ¹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4555. — Арк. 37.
- ¹² Там само. — Спр. 5667. — Арк. 279.
- ¹³ Там само. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4263. — Арк. 203.
- ¹⁴ У 1846 р. з приєднанням до біглопопівців (попівщина або попівці — узагальнена назва явища та представників старообрядницьких згод, які мають священство. В кінці XVII — першій половині XIX ст. існувало в основному у вигляді бігло попівства) Босносараєвського митрополита Амвросія (Поповича) виникла Білокриницька єпархія, в даний час Російська православна старообрядницька церква.
- ¹⁵ ЦДАГО України. — Спр. 4038. — Арк. 66, 69, 70.
- ¹⁶ Йосиф (Павлинчук), ієромонах. Кишиневско-Молдавская єпархія в період с 1944 по 1989 год // Йосиф (Павлинчук), ієромонах. — Ново-Нямецкий монастирь, 2004. — С. 224.
- ¹⁷ Чумаченко Т.А. Государство, Православная Церковь, верующие. 1941–1961 гг. — М., 1999. — С. 113.
- ¹⁸ Михайлуца М.І. Організація релігійного життя в губернаторстві Трансністрія (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. — 2011. — № 2. — С. 83.
- ¹⁹ Шмеман А. Догматический союз. Вступительная лекция в курс истории Византийской Церкви // Журнал Московской Патриархии. — 1998. — № 11. — С. 70–80.
- ²⁰ Ellis J. The Russian Orthodox Church. — P. 24.
- ²¹ Васильева О.Ю. Судьбы русских монастырей в XX в. // Монашество и монастыри в России. XI–XX века. Исторические очерки. — М., 2002. — С. 332–342.
- ²² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 4648. — Оп. 3. — Спр. 55. — Арк. 151.
- ²³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5028. — Арк. 74.
- ²⁴ Там само. — Спр. 3532. — Арк. 11.
- ²⁵ Там само — Спр. 5028. — Арк. 74.
- ²⁶ Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской Православной церкви при Совете народных комиссаров — Совете Министров СССР. Том II: 1945–1970 гг. — М.: РОССПЭН, 2009–2010. — С. 52.
- ²⁷ Там же. — С. 258.
- ²⁸ Поспеловский Д.В. Русская Православная Церковь в XX веке. — М.: Республика, 1995. — С. 296.
- ²⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4555. — Арк. 113.
- ³⁰ Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской православной церкви при Совете народных комиссаров — Совете министров СССР. Т. I.: 1945–1953 гг. — М.: РОССПЭН, 2009. — С. 447–448.
- ³¹ Там же. — С. 494.
- ³² Там же.
- ³³ Там же. — С. 450.
- ³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4927. — Арк. 94–98.
- ³⁵ Письма патриарха Алексия. Т. II. — С. 270–273.
- ³⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5028. — Арк. 164–167.
- ³⁷ Там само. — Спр. 4927. — Арк. 217–218.
- ³⁸ Там само. — Спр. 5028. — Арк. 174–175.
- ³⁹ Там само. — Спр. 3532. — Арк. 80.
- ⁴⁰ Державний архів Рівненської області (далі — ДА РО). — Ф. Р.-204. — Оп. 11. — Спр. 573 — Арк. 84.
- ⁴¹ Там само. — Спр. 116. — Арк. 233.
- ⁴² Державний архів Сумської області (далі — ДА СО). — Ф. Р.-2196. — Оп. 7 а. — Спр. 13. — Арк. 78.

⁴³ Пономаренко. Д.А. «Такое мягкое, любящее сердце»: Жизнеописание епископа Можайского Стефана (Никитина) // Вестник ПСТГУ. История Русской Православной Церкви. — 2007. — Вып. 1 (22). — С. 74–100.

⁴⁴ ДА РО. — Ф. Р.-204. — Оп. 11. — Спр. 573 — Арк. 84.

⁴⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 783. — Арк. 233.

⁴⁶ Там само. — Арк. 284.

⁴⁷ Там само. — Арк. 290.

⁴⁸ ДА РО. — Ф. Р.-204. — Оп. 11. — Спр. 1. — Арк. 24.

⁴⁹ Там само. — Арк. 28.

⁵⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 2476. — Арк. 192.

⁵¹ Там само. — Спр. 2527. — Арк. 73.

⁵² ДА РО. — Ф. 204. — Оп. 11 — Спр. 373. — Арк. 94–95.

⁵³ Там само. — Оп. 12. — Спр. 142. — Арк. 190–191.

⁵⁴ Там само. — Оп. 11. — Спр. 573. — Арк. 94 зв.

⁵⁵ Там само. — Спр. 426. — Арк. 108.

⁵⁶ Там само. — Спр. 573. — Арк. 24.

⁵⁷ Там само. — Спр. 537. — Арк. 28.

⁵⁸ Там само. — Спр. 573. — Арк. 26.

⁵⁹ Там само. — Оп. 12. — Спр. 142. — Арк. 192.

⁶⁰ Пашенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940-ві — початок 1990-х років. — Полтава: АСМІ, 2005. — С. 157.

⁶¹ ДА РО. — Ф. Р.-204. — Оп. 12. — Спр. 168. — Арк. 2

⁶² «Человек, каких все меньше и меньше» (ч. II) // Православие и современность. — 2011. — № 17 (33). Режим доступа: http://www.eparhia-saratov.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=57572&Itemid=5

⁶³ ДА РО. — Ф. Р.-204. — Оп. 11. — Спр. 573. — Арк. 87.

⁶⁴ Державний архів Закарпатської області (далі — ДА ЗО). — Ф. Р.-1490. — Оп. 4 д. — Спр. 17. — Арк. 12.

⁶⁵ Там само. — Арк. 12 зв.

⁶⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5667. — Арк. 121.

⁶⁷ Там само. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5297. — Арк. 147.

⁶⁸ Там само. — Спр. 3532. — Арк. 11.

⁶⁹ Там само. — Спр. 6007. — Арк. 110.

⁷⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5408. — Арк. 113.